
KÖNYVEKRŐL

SZŰCS ZOLTÁN GÁBOR

A jelenkortörténész távcsöve

Standeisky Éva: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. Budapest, 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Levéltára, 2005.;

Rainer M. János (szerk.): A monori tanácskozás. 1985. június 14–16. Budapest, 1956-os Intézet.

A tudományfilozófus Paul Feyerabend szerint Galileo Galileiben nem azért ünnepeľhetjük a távcső feltalálóját, mert addig sosem létezett technikai eszközt hozott volna létre: éppen ellenkezőleg, vele egy időben vagy kissé korábban többen is „feltalálták” a távcsövet, de Galilei volt az, aki megtanította az emberiséget *lát*ni a távcsővel. Vagyis, neki köszönhetjük azt az ugrást, amely a korábban érzékszerveinkkel elérhetetlen jelenségeket értelmünk számára is befogadható tapasztalattá alakította.

A két könyv, amelyről ez a recenzió szólni fog, részei egy nagyon hasonló folyamatnak, intellektuális ugrásnak; készítőik pedig, akik kiváló jelenkortörténészek, ha nem is Galileik, de igencsak tiszteletreméltó szakemberek. És bár még csak a közepén vagyunk ennek a nagy átalakulásnak, mégsem nem tűnik túlzásnak kijelenteni, hogy immár soha többé nem fogjuk tudni ugyanolyannak látni az államszocializmust, mint annak előtte.

Ahogy az már az ilyen nagy változásokkal lenni szokott, nemigen lehet megmondani, mikor és hogyan kezdődött. Majd csak utólag, mikor már világosabban kirajzolódtak az épp most zajló események körvonalai, fog a történet logikája egy ma még esetleges pillanatot kezdőponttá magasztosítani. Még csak lokalizálni sem lehet igazán: párhuzamosan zajlanak a közéleti és a tudományos diskurzusokban viták, s keverednek itt is, ott

is a tudományos, erkölcsi és politikai szempontok; a szereplők, a témák és a megközelítésmódok halmazai részben fedik egymást.⁹ E tekintetben is majd az utókor szükségképpen szelektáló, redukáló emlékezetére bízhatjuk, hogy pontosabb alakot adjon a történéseknek. Annyit azért talán megkockáztathatunk, a nagy átalakulás maradandóbb értékei minden bizonnyal tudományosak, de azért a közéleti diskurzusban betöltött szerepét sem kell alábecsülni.

Mi is ez a nagy változás és miben áll a jelentősége? Az utóbbi időben a közéleti és a szaktudományos érdeklődés középpontjába kerültek az *állambiztonsági levéltárak anyagai*, s ezzel olyan forrásanyagok kaptak szerepet a szocializmus időszakának történetírásában, amelyek minden torzításuk mellett is páratlan tömegben és részletességgel számolnak be a szocializmus mindennapjairól. Nem véletlenül emlegettem korábban Galilei távcsövét: ezek az adattárak olyan közelségbe hozzák a szocializmus társadalmának sűrű szövedékét, finom részleteit, amit korábban elképzelni sem tudtunk. S valóban többről van szó, mint hogy néhány történész egyre-másra publikál különféle levéltári anyagokat és szakcikkeket. Mivel e források az állambiztonsági érdekű ügyekről szólnak, főként ügynökök és megfigyelték szerepelnek benne. Mondhatnánk, eddig is tudtuk, hogy voltak ügynökök, számosan le is lepleződtek. Azonban, ami most történik, jóval több annál, mint hogy esettanulmányok sorában mutatják be az ügynököket és a be nem szervezetteket: a szakembereknek köszönhetően kezdjük végre megtanulni *olvasni* is ezeket a roppant fontos forrásanyagokat, megtanuljuk használni őket a szocializmus mindennapjainak megértésére.

A folyamat nem megy könnyen. Ahogy az a közéleti polémia-ákból nyilvánvaló, erkölcsileg, politikailag, de éppenséggel tudományosan sem magától értetődő, mivel van dolgunk, amikor ezeket a levéltári adatokat olvassuk. A világhírű filmrendező, Szabó István ügynök voltával kapcsolatos szenvedélyes, személyes sértésekkel tarkított levélváltások, a történészek által összeállított és publikált ügynöklista, az Ungváry Krisztián által közzétett esettanulmányok, arról, milyen sokféleképpen is reagálhattak neves szaktörténészek az állambiztonsági beszerzési kísérletekre fontos és nem csak egyféleképpen megválaszolható kérdéseket vetettek fel.

Azonban a recenzió tárgyát képező két munka, amelyeket az 1956-os Intézet adott ki, éppen azért különleges jelentőségűek, mert ennek a nagy átalakulásnak elsősorban a szaktudományos oldalát és egyértelműen pozitív részét képviselik, azt tehát, ami-re a politikatudománynak is érdemes odafigyelnie.

MONOR '85

Az első munka, a monori tanácskozás Rainer M. János által szerkesztett jegyzőkönyve. A jeles történész neve önmagában is garancia, hogy kiváló munkát vehetünk kézbe. Ő írta például a Nagy Imréről szóló alapos és terjedelmes monográfiát.¹⁰ De ettől függetlenül is, e forráskiadvány jelentősége könnyen belátható, hiszen Monor egészen kivételes pillanat a szocializmus történetében. A mindenki által elismert nagy öreg, Donáth Ferenc¹¹ szervezésében sorra kerülő tanácskozáson színre lép, szinte teljes fegyverzetben megjelenik a kádári Magyarország ellenzéke; három napra összegyűlik a magyar értelmiség színe-java, felszólalnak a majdani rendszerváltó elit tagjai és értelmes, világos szavakkal tárgyalják meg az ország gondját-baját, elősorolják az általuk legsúlyosabbnak vélt gondjait.

Hogy 2005-ben, a huszadik évfordulóra végre megjelent a tanácskozás jegyzőkönyve, egyszerre számottevő tudományos teljesítmény és beismerése egy hosszú, szinte megmagyarázhatatlanul elhúzódó mulasztásnak. Hiszen a rendszerváltás forrásainak hozzáférhetőségét tekintve nem is állunk rosszul: megjelent már a szamizdat Beszélő jegyzetelt kiadása, régen kiadták a Lakitelki tanácskozás jegyzőkönyvét, publikálták az 1989-es alkotmányozási folyamat dokumentumait és egy monumentális kiadványban olvashatjuk a kerekasztal-tárgyalások forrásanyagait is.¹² A Monor-könyv egy hosszú forrásfeltáró munkának fontos, de egyáltalán nem korai állomása tehát, s ez legalábbis elgondolkodtató tény.

De ha félretesszük a „késlekedéssel” kapcsolatos bosszúságainkat, igazán csak hálásak lehetünk ezért a könyvért, mert igazi magiszteriális mű, filológiai bravúr.

Már a bevezető tanulmány, amelyet Rainer M. János jegyez,¹³ hasznos és tanulságos munka, mivel nem csak leírja a tanácskozás körülményeit, de jelzi az ellenzékkal foglalkozó történetírás konceptualizációs, szaktudományos problémáit is, bibliográfiája pedig remek kiindulópont mindenki számára, aki közelebbről szeretne megismerkedni a szocializmus ellenzékének történetével. Ami azonban kiemelkedő jelentőséggel ruházza fel ezt a tanulmányt, az a magabiztosság, ahogy a legkülönbébb források bevonásával rekonstruálja a történeteket. Támaszkodik például szóbeli információkra, a már létező szakirodalomra is, egyúttal pedig bevonja a vizsgálódásba az állambiztonsági anyagokat.

Éppen ez a jelenkortörténet-írás forradalmának lényege: nagy vonalakban tudtuk eddig is, hogy miféle irányzatok vettek részt a tanácskozáson, mint ahogy afelől sem lehetett senkinek

kétsége, hogy az állambiztonsági szervek különös figyelmet szenteltek a tanácskozásnak. Most viszont napokra, órákra lebontva bomlik ki előttünk a történet. S ez valójában több mint mennyiségi különbség. Megismerve a szocialista politikai rendszer működésének finom mechanizmusait, hamarosan teljesebben fogjuk megérteni magát a kort is.

Az alapos forrásfeltárásnak és történelmi szerkesztői munkának (ami, mondani sem kell, nem módszertani, mint inkább interpretációs szempontból új) köszönhetően a 2006-os jegyzőkönyv több ponton bővíti, finomítja tudásunkat. Ugyan tükrözi az 1985-ös és 1986-os szamizdat kiadványokon elvégzett szerkesztő változásokat, de egyúttal kiegészíti azokat számos fontos információval: a résztvevők adatai mellett függelékben közöltek néhány olyan hozzászólást, amelyek az eredeti, tehát *szerkesztett*, kiadványból hiányoztak és csupán a rendőrségi lehallgatás eredményeként maradtak ránk. Csurka István, Donáth Ferenc, Vargha János, Kenedi János vagy épp Solt Otilia felszólalásai ha nem is forgatják fel alapvetően a monori tanácskozásról alkotott képünket, érdekes adalékokat nyújtanak a viták megértéséhez.

S ha már itt tartunk, aligha lehet kikerülni a kérdést, hogy milyennek látszik ma, húsz évvel az események után és egy tudományos szemléleti forradalom kellős közepén a monori tanácskozás anyaga? Izgalmasnak és ellentmondásosnak. Nyilvánvaló például a meghívások koncepciózussága: népiek, demokratikus ellenzékiek és reformközgazdászok csoportjainak elkülönítése és többé-kevésbé egyenlő félként való kezelése, amiből a korabeli ellenzék belső tagoltságáról és szervezettségéről alkotott határozott elképzelés körvonalazódik. Lett légyen bármilyen kicsi is a magyar ellenzék vagy mozgalmilag bármilyen szervezetlen, az világos, hogy Monor szervezői elkülönült csoportokban és irányzatokban gondolkodtak. Ha arra a sokat emlegetett barátságokat, családokat szétszakító traumára gondolunk, amellyel a magyar társadalom fogadta 1989–90 környékén a formálódó politikai megosztottságot, szinte hihetetlen az a – mondhatni egykedvű – türelem, amellyel a monori értelmiség a politikai különbségek létét kezelte.

Az is nyilvánvaló különben, hogy ez az elkülönültség messze nem csak személyi kapcsolati hálózatok mentén jött létre, hanem diszkurzív alapon is. A reformközgazdászok például feltűnően értetlenül fogadták a tanácskozás zömét foglalkoztató témákat, a hozzászólások stílusát, a javaslatokat. S itt nem egyszerűen arról van szó, hogy az ő viszonyuk más volt a hatalomhoz, mint a demokratikus ellenzéké vagy a népieké. Legalább ennyire arról is, hogy a reformközgazdászok egyszerűen érvénytelennek, üres

szócséplésnek tartották a legtöbb monori hozzászólást, a „valódi” problémák megvitatását pedig hiányolták. (Jelezte ezt Laki Mihály is a saját korreferátumában: „úgy érzem magam, mintha Petur bán és Bánk bán nagyjelenete után bejönne a színpadra két kincstári tanácsadó, és elkezdenének beszélgetni arról, hogyan rontsák tovább a pénzt és milyen következményei lehetnek ennek” [81], akárcsak Lengyel László a hozzászólásában: „bár megérti és értékeli az 56-os »48-asságot«, de az a bizonyos siló, az a bizonyos cefre az elmúlt 25–30 évben szerinte nemcsak erjedt és rothadt. Gazdasági értelemben olyan növekedés volt itt, amilyen nem volt a Monarchia óta” [130]¹⁴.) Egészen egyszerűen azokat a nyelvi kereteket tartották érvényteleneknek, amelyek közepette a viták zajlottak.

Hasonló differenciáló szerepet tölthettek be a tanácskozáson a múltról alkotott elbeszélések is, hiszen a különböző múltak eltérő jelenhez, eltérő politikai helyzetértékeléshez vezettek, s így különféle politikai cselekvési programok megalapozására szolgáltak. Érdekes módon itt a különbség sokkal kevésbé volt olyan egyszerű, mint az előbbi példában. Csurka víziója (28–42) az 56 óta egyre csak halmozódó belső problémákról, az erkölcsi válságról nagyon is közel állhatott a *Beszélő* szerzőinek gondolkodásmódjához, hiszen a szamizdat lap is a Kádár-rendszer amorális kompromisszumában látta minden baj forrását. Másfelől viszont – ahogy az világosan látszik Szabó Miklós korreferátumából (43–47) és a reformközgazdászok elejtett megjegyzéseiből, a fiatal Lengyel kirohanásából, hogy demokratikus ellenzék és a reformközgazdászok bizonyos mértékig sokkal közelebb álltak egymáshoz a Kádár-rendszerben végbement társadalmi folyamatok kedvező megítélésében. Nem is beszélve arról, hogy Csurka moralizáló, apokaliptikus látomása nem egy radikális politikai program kiindulópontja, hanem egy apolitikus cselekvési programé.

S végül, bizonyos kérdésekben még elmosódottabbak a határok. Nyilvánvaló például, hogy a határon túli magyarság inkább szívügye a népieknek, de Tamás Gáspár Miklós románellenes kirohanásánál radikálisabb vélemény a szomszéd népekről nemigen hangzik el (160–167). Sőt, a demokratikus ellenzéki Konrád György az, aki határozott – bár pesszimista – javaslatot fogalmaz meg: telepítsék a kisebbségeket át az anyaországba (172–175). Javaslatát pedig – tábortól függetlenül – gyakorlatilag mindenki elutasítja, mégpedig – ismét csak táborfüggetlen – populista érveléssel: úgy vélik, aligha lehetne a saját anyagi helyzete miatt aggódó „népnek” elmagyarázni, hogy miért kellene támogatnia „idegeneket”, pl. Mészöly Miklós (190) vagy Csoóri Sándor (192).

Összességében tehát, gondolatébresztő, újraolvasásra csábító könyvről van szó, amit – köszönhetően a jelenkor-történetírás nagy fejlődésének – kiváló szaktudományos háttérrel adtak közre gondos kezek.

A KULTURÁLIS ELIT ÉS A POLITIKA

A másik könyv, ha lehet mondani, még izgalmasabb. Standeisky Éva könyve, amelyet a szerző régebbi cikkeiből állított össze, ugyanis nem egyetlen korabeli esemény krónikája, hanem monografikus igényű, nagyszabású munka, amely alcíme szerint a kulturális elit és a politika viszonyát tárgyalja, s amint azt a tartalomjegyzéke is tanúsítja, érdeklődése túlnyúlik a szocializmus határain, első fejezete ugyanis a világháború idejét elemzi (15–54). Igaz, ez elbeszéléstechnikailag és történetileg is szorosan kötődik a 45 utáni eseményekhez, ezért is kapja az „Előzmények” címet. Egyfelől arra szolgál, hogy megmutassa, miben és hogyan tér el a szocializmus kultúrpolitikája a Horthy-korszakétól (utóbbiban a kézi vezérlésre tett kísérletek szinte naivan ügyetleneknek tűnnek Standeisky könyvében a szocializmuséhoz képest). Másfelől, felvonultatja azokat a szereplőket, akik nagyrészt főszereplők maradnak 1945 után is, legalábbis, ami a népieket illeti.

Mert ez a könyv elsősorban róluk, a népiekről szól. Tulajdonképpen elég félrevezető is Standeisky munkájának alcíme: „A kulturális elit és a hatalom”. Amit ő vizsgál, az legkevesbé sem a kulturális elit és a hatalom viszonya. Pontosabb lett volna azt mondani: a népi írók és a kommunista művészek sorsa a szocializmus különféle időszakaiban. Jóval szűkebb tehát a könyv érdeklődési köre, mint azt a munka ambiciózus alcíme sugallja, ez azonban mégsem válik hátrányára. Ha a szerző nem is írja meg az egész kulturális elit politikatörténetét, alapos és izgalmas vizsgálódások sorában mutatja be két fontos kulturális irányzatát.

Könnyű egyébként belátni, miért éppen ez a két csoport vonzza őt: a hatalomhoz való viszonyuk ellentmondásossága miatt. A kommunista művészek elvileg a rendszer kegyeltjei kellene legyenek, ehhez képest megbélyegzik, kirekesztik a progresszív képzőművészeti törekvéseiket, míg az igazi kommunista írók a szerző ábrázolásában a rendszer által is elismerten tehetségtelen, fafejű és politikailag súlytalan személyek. A népiek pedig egyfelől ideológiailag a kommunista eszmék nemzeti és paraszti hol rivális, hol szövetséges alternatíváját képviselik: antikapitalizmusuk közös, másfelől reformtörekvéseikben sokszor antipo-

litikusak, a fennálló rendszerrel kompromisszumra nyitottak, s ez megnyitja a lehetőséget a Párt számára, hogy a népieket integrálni próbálja a rendszerbe. Hozzájuk képest a polgári értelmiségiek, nyugatos eszmék képviselői, volt horthysták helyzete sokkal kevésbé ambivalens, sokkal kevésbé kínálna intellektuálisan izgalmas tárgyat egy ilyen könyv számára.

Standeisky könyvét az teszi letehetetlenül izgalmassá, hogy a szerző esettanulmányok sorában hasznosítja az állambiztonsági anyagokat és bepillantást ad néhány olyan történetbe, amelyek hanem is voltak korábban ismeretlenek, de soha ennyire aprólékos gondossággal nem lehetett őket tanulmányozni. S ezekből az esettanulmányokból, bár a könyv szerkezetének tanulsága szerint nem ez az alapvető cél, végül körvonalazódik végül a népi mozgalom sajátos történelme is.

E történelem egyik meghatározó vonása pedig az, hogy köszönhetően felhasznált forrásoknak, hogy szinte az egyediségig különböző kis történetekké szálazza szét az olyan korábban egységesnek látott vagy ábrázolt tradíciókat, mint amilyen a népieké. Egy roppant heterogén világ tárul fel a szemünk előtt, a Horthy-korszakban „kritikus kormánypárti”, de népi elkötelezettségű, majd a szocializmus idején emigrációban élő, hazatérni vágyó, de a zárófejezet tanúsága szerint ezért nem minden kompromisszumra kész Zilahy Lajostól (414–422) (sőt, vad nyilas Erdélyi Józseftől [335-350.]) a Bajcsy-Zsilinszky híveiből szerveződött, a rendszert mindvégig elutasító, lassanként elszigetelődő, és 62-ben perbe is fogott, Zsigmond Gyula, Bodor György vagy Püski Sándor által képviselt „nemzeti radikálisoktól” (387–413) a szocializmussal előbb vagy utóbb megbékélő, 56-ban még forradalmárkodó, de a Kádár-rendszerben már szinte saját álmai megvalósulását látó népi írókig (235–334).

Amit itt kapunk, az több politikatörténetnél, sőt több megszo-
kott eszmetörténetnél is, sajátos értelmiségtörténet (angolszász terminussal *intellectual history*), amely minuciózusan tárja fel az eszméket termelő csoportok, egyének kanyargós, sokszor esetleges politikai manővereit. Nagy érdeme is ez, de persze bizonyos mértékig korlátja is, különösen, mikor nincs tisztában saját önnön természetével és eszmetörténeti kapcsolatokat lát ott, ahol emberi viszonyok vannak.

Erre legjobb példa az a fejezet, ahol az 1962-es Zsigmond-per kapcsán vizsgálja, éppenséggel inspiráló lelkesedéssel és összetettséggel a Bajcsy-hívekből lett parasztpárti politikusok, a népi íróktól magukat mindig elkülönítő Zsigmond–Bodor–Gál–Püski-csoport története mellett eszmei karakterüket is. Ilyen alapos ugyanis nehéz volna megérteni, kik voltak a csoport tagjai, hiszen a szerző által kiemelt két alak: Zsigmond és Püski között már

eleve meglehetősen nagy a különbség. Továbbá két momentumot lehet eszmetörténetileg félrevezetőnek találni: egyrészt ha bizonyos óvatossággal is, de elfogadja Standeisky, amit Püski mond, maga is meglehetősen ellenszenvvel, arról, hogy Kovács Imrét tekintették vezetőjüknek (387). A másik pedig túlhangsúlyozza talán Bibóhoz való kötődésüket, olyan tények alapján, mint hogy Zsigmond meglehetősen közeli barátja Bibó Istvánnak.

Ha az ideológiákat nézzük, az amúgy is emigráns Kovács eszméit kár is volt felidézni a fejezet elején (388–389), azok meglehetősen távol álltak a fejezetben ismertetett többiekétől. Kovács Imre ugyanis egyfelől nem is tekinti magát középosztályi alaknak, mint Zsigmond, másfelől soha nem is volt harmadikutas mint Püski. Ellenben előbb forradalmi, majd kompromisszumos úton, mindig a parasztság emancipálására törekszik és egy olyan nyugati típusú, demokratikus rendszerben gondolkodik, amelyben a parasztság töltheti be az új nemzetalkotó osztály szerepét.¹⁵ E tekintetben Kovács Imre az a népieknél, ami Szekfű a keresztény középosztály részéről: több merő taktikai szövetség-nél nézeteik rokonsága.

Hasonlóképpen Bibót is egy világ választja el, ha a gazdasági szakember Zsigmond Gyulától nem is, de az antiszemita, etnicista Püskitől bizonyosan (és Kovács Imrétől is). A jogfilozófus, németes műveltségű, a történelmi nacionalizmust szisztematikusan kritizáló Bibó műveinek kontextuálisan megalapozott értelmezésére a sok értékes részeredmény¹⁶ ellenére alighanem még sokáig várni kell majd, nehéz azonban elképzelni olyan végeredményt, amely Püskivel hozná eszmeileg egy platformra őt. Még akkor sem, ha 1956 után számos párttársa tekintett a bebörtönzött államminiszterre hősként és eszmei vezérként.

Ákárhogy is, Standeisky Éva munkája tiszteletet parancsoló, nagy munka, olyan mű, amely méltóképpen példázhatja a jelenkortörténet-írás által kezdeményezett fordulatot, tudományos forradalmat, azt az „olvasni tanítást”, amiről a bevezetőben szóltam.

JELENKORTÖRTÉNET-ÍRÁS ÉS POLITIKATUDOMÁNY

Túlzás lenne azt állítani, hogy ez a nagy változás, amelyet a jelenkortörténet-írás jeles képviselői (Standeisky és Rainer M. mellett Ungváry Krisztián vagy Varga László kutatásai) hoztak, felkészületlenül érte volna a politikatudományt. A szocialista rendszer működéséről számos nagy, összefoglaló munka mellett megannyi figyelemreméltó résztanulmány is született. Hogy csak néhány példát említsek: Bihari Mihály monográfiát¹⁷

szentelt az 1944 és 2004 közötti magyar politikának, amelynek törzsét nyilván a szocialista rendszer elemzése alkotja, Bozóki András nagyszabású munkában¹⁸ írta meg a magyarországi politikai pluralizmus kialakulásának történetét, Csizmadia Ervinnek köszönhetjük egyebek mellett a demokratikus ellenzék történetének feltárását.¹⁹ De például Balogh István hosszú tanulmányt írt a politika és tudomány közötti határvitákról a Kádár-korban,²⁰ Bayer József értekezett a szocialista rendszer legitimációs kísérleteiről,²¹ Becskeházi Attila és Kuczsi Tibor a 70-es évekbeli szociológia politikai nyilvánosságát pótló szerepét elemezte,²² a fiatal Szécsi Árpád nagy elszántsággal tárja fel az MDF előtörténetében fontos szerepet játszó értelmiségi kapcsolatokat.²³ A sort még jócskán folytatni lehetne – a lényeg, hogy a politikatudománynak e téren igazán nincs mit szégyellnie.

Ami mégis újdonság, s ami különösen Standeisky művéből látszik világosan, az a politikatörténeti és eszmetörténeti vizsgálódásokat automatikusan értelmiségtörténetté átformáló munka, ami különösen alkalmas finom mechanizmusok feltárása. A tömegesen jelentkező új források felhasználásával, módszertanilag is tudatos építkezéssel, esettanulmányokon keresztül elevenedik meg a szocializmus makroszinten szinte észrevehetetlen vagy csak elnagyolt és esetleges elméletekkel és modellekkel megragadható mindennapi valósága.

Mondják, hogy vannak dolgok, amiket, ha nem lennének, fel kellene találni. A jelenkorkutatás újabb eredményeit szerencsére nem kell feltalálni, hiszen készen vannak és a rendelkezésünkre állnak. S ha már így alakult, igazán érdemes el is tanulni őket.

JEGYZETEK

- ¹ Néhány cikk az Élet és Irodalom hasábjairól: Gervai András: Egy ügynök azonosítása. (ÉS. 50. évfolyam. 4. szám) leplezte le Szabó István ügynökmúltját és indított el hosszú polémiát. Kis János: Illusztráció egy ügynökügyhöz (ÉS 50. évfolyam. 8. szám) című írása, bár eredetileg a Szabó-ügyhöz szólt hozzá, lényegében önálló vitát indított el, Gyáni Gábor: A történész mint erkölcsbíró (ÉS 50. évfolyam. 22. szám) című írása a történészi felelősségről kezdett vitát. Ungváry Krisztián Mozgástér és kényszerpályák (ÉS 50. évfolyam. 5. szám) című írása az egyház és az állambiztonság viszonyát, ugyancsak tőle A beszerzés és az útibeszámló (ÉS 50. évfolyam. 20. szám) című a történészek és az állambiztonság lehetséges kapcsolatát elemezte.
- ² Rainer M. János: Nagy Imre: politikai életrajz I-II.. Budapest, 1956-os Intézet. 1996–1999.
- ³ Róla lásd: Donáth Ferenc: A Márciusi Fronttól Monorig: Tanulmányok, vázlatok, emlékezősek. [vál. Valuch Tibor] Budapest, Századvég. 1992.

- ⁴ Havas Fanny (s. a. r.): Beszélő összkiadás, 1981–1989. Budapest, AB-Beszélő. 1992.; Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.): A magyarság esélyei: a tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek 1987. szeptember 21. Budapest, Püski. 1991.; Kilényi Géza (szerk.): Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai: kísérlet Magyarország új Alkotmányának megalkotására, 1988–1990. Budapest, MTA Államtudományi Kutatóközpont. 1991.; Bozóki András – Elbert Mária (szerk.): A rendszerváltás forгатókönyve: Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. I–VIII. Budapest, Magvető. 1999–2000.
- ⁵ Rainer M. János: Húsz éve: A „másik Magyarország” Monoron, 1985-ben. In: Rainer M. János (szerk.): A monori tanácskozás. 1985. június 14–16. Budapest, 1956-os Intézet. 7–19. pp.
- ⁶ Lengyel számára maradandó élménynek bizonyult ez az értetlenség. Még 2002-ben is emlegeti Csurka „színvonalatlan handabandáját”. Lásd: A távol közelében. Budapest, Helikon. 2002. 169. p.
- ⁷ Nézeteihez lásd KOVÁCS Imre. Népiség, radikalizmus, demokrácia: publicisztikai írások (s. a. r. Valuch Tibor). Budapest, Gondolat - Nyilvánosság Klub – Századvég. 1992.
- ⁸ Lásd például Balog Iván: Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában: Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely. 2004.; Kovács Gábor: Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig: Bibó István, a politikai gondolkodó. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely. 2004.; Tóth-Matolcsi László: Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely. 2006.; Dénes Iván Zoltán (szerk.): A szabadság értelme - az értelem szabadsága: Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok. Budapest, Argumentum. 2004.; Dénes Iván Zoltán: Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval, és Szekfű Gyulával. Budapest, Osiris. 1999. Dénes Iván Zoltán (szerk.): A hatalom humanizálása: Tanulmányok Bibó Istvánról. Pécs, Tanulmány Kiadó. 1993.
- ⁹ Bihari Mihály: Magyar politika (1944–2004). Budapest, Osiris. 2005.
- ¹⁰ Bozóki András: Politikai pluralizmus Magyarországon 1987–2002. Budapest, Századvég. 2003.
- ¹¹ Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék 1968–1988. Budapest, T Twins. 1995.
- ¹² Balogh István: Határharcok: A politika és a tudományos értelmiség kapcsolatai a rendszerváltás előtt. Budapest, MTA Politikatudományi Intézete. 2000.
- ¹³ Bayer József: A politikai legitimitás Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimitációs válságról. Budapest, Napvilág Kiadó. 1997.
- ¹⁴ Cuczi Tibor – Becskeházi Attila: Valóság '70. Budapest, Scientia Humana. 1992.
- ¹⁵ Szécsi Árpád: A „szabadság kis köreitől” a választási győzelemig. A Magyar Demokrata Fórum története a korai kezdetektől 1990. március 25-ig. In Tudományos diákköri dolgozatok / Eötvös Loránd Tudományegyetem. Állam- és Jogtudományi Kar. 2001. 2. 188–232. pp.